

# ТҮРКІ ОНОМАСТИКАСЫ: ТҮРКІТІЛДЕС ХАЛЫҚТАРДЫҢ

**2017 ЖЫЛЫ «ҚАЗАҚ УНИВЕРСИТЕТІ» БАСПАСЫНАН ШЫҚҚАН «ТҮРКІ ОНОМАСТИКАСЫ» КІТАБЫНАН ҮЗІНДІ. БҰЛ ЕҢБЕКТИҢ ҚҰНДЫЛЫҒЫ: БІРІНШІ РЕТ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ МӘДЕНИ-ТАРИХИ АҚПАРАТ КӨЗІ – ОНОМАСТИКА НЕМЕСЕ ЖАЛҚЫ ЕСІМДЕР ЖҮЙЕСІН ЛИНГВОМӘДЕНИ АСПЕКТ ТҮРҒЫДАН САЛЫСТЫРМАЛЫ ЗЕРТТЕУ РЕТІНДЕ ҚАРАСТЫРЫЛДЫ. БҰЛ ТЕК ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЖАҢҒЫРТУ ЕМЕС, ЭТНОМӘДЕНИ СИПАТТАҒЫ ТАРИХИ ТАНЫМЫМЫЗДЫҢ ДА КӨКЖИЕГІН КЕҢЕЙТПЕК. БАСТЫ МАҚСАТЫМЫЗ ҰСЫНЫЛҒАН ОҚУ ҚҰРАЛЫ ТҮРКІТІЛДЕС ХАЛЫҚТАРДЫҢ ТҮРМЫС-САЛТ, ӘДЕТ-ҒҰРЫП, ЭТНИКАЛЫҚ ДӘСТҮР, ҰЛТТЫҚ МЕНТАЛИТЕТІН САН ҚЫРЛЫ СЫРЫН ЖАЛҚЫ ЕСІМДЕР АРҚЫЛЫ АШУ – ШАҢ БАСҚАН АҚПАРАТТЫ АСЫЛ ТАСТЫ ҚАЙТА ЖАРҚЫРАТҚАНДАЙ РУХАНИ ЖАҢҒЫРТУ.**

Әлем халықтары тілдеріндегі жалқы есімдер әлемі – ең әдемі, ең қызықты, сыр мен құпияға толы жұмбақ әлем, ғажайып әлем. Жалқы есім грамматикалық тұрғыдан қоршаған орта, табиғат, қоғамдағы заттар мен құбылыстарға берілген ат немесе атау деген дефиниция (анықтама) берілген. Әлемді тіл арқылы танудағы жалқы есімдердің орны мен маңызын ескерсек, ономастикалық тілдік бірліктердің ментальді-когнитивтік сипаттарын айқындау қазақ тілі білімінің қазіргі таңдағы өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Түркітілдес халықтардың өнерін, мәдениетін, өркениетін біртұтас кешенді түрде зерттеу – қазіргі жаһандану үдерісіндегі өзекті мәселе. Осы бір байырғы ортақ мәдениетті тану, оны сақтап қалу түркі ұрпақтарының әлемдік өркениеттегі алар орнын айқындауда ерекше маңызды. Халықтардың тамырлас ғуыстастығы оның тарихы мен тілінде ғана емес, ономастикалық жүйесінде сақталған.

Түркі дүниесі ұғымының аясы мейлінше кең. Түркі әлемі – өте бай мұра, ашылмаған қазына. Ол – жай қазына емес, зерттеуді, зерделеуді, дамытуды қажет ететін алтын қазына. Адамзат өркениеті мен тарихының құрамдас бөлігі – түркі әлемі, дүниесі қаншадақты кешенді әрі күрделі құбылыс болса, оны зерттеу ме-

Түркі тіл біліміндегі ат қою теориясы этнолингвистиканың алғашқы үлгілерін құрады деуімізге негіз бар. Бұл бағыттың шеңберінде адамның ат қою әрекеті сөйлесім мен ойлау әрекеттерінің тоғысуы арқылы жүзеге асатын ерекшелік деп танылады. Ономастиологиялық жұмыстар қазіргі этнозерттеулерді жаңаша қарастыруға мүмкіндік береді. Көркем мәтіндегі жалқы есімдердің лингвистикалық және этнолингвистикалық табиғаты, олардың қолдану ерекшеліктері, апеллативтенуі, ұлттық сипатын зерттеу енді басталып келеді.

Ономастиканы (кісі аттары, жер-су, ру-тайпа, аспан шырақтары, т.б.) зерттеудің теориялық-әдістанымдық негіздері мен тілмен сабақтастықта қарастырылатын ұлттық этномәдени, әлеуметтік сипатын анықтаудың қажеттілігін В.В.Радлов, В.В.Бартольд, Н.Катанов, А.Н.Самойлович, С.Е.Малов, Н.К.Дмитриев, А.Н.Кононов, Н.А.Баскаков, Қ.Жұбанов, І.К.Кенесбаев, С.Аманжолов, Ә.Қайдар, Т.Жанұзақов, Ә.Абдрахманов, Е.Жанпейісов, Қ.Рысбергенова, Г.Мадиева, А.Жартыбаев, А.Г.Гафуров, Г.Ф.Саттаров, И.И.Алиев, Ф.Г.Гарифова, К.Конкобаев, т.б. ғалымдар өздерінің еңбектерінде жан-жақты көрсетті. Ономастика өз ішінде бірнеше салаға бөлінеді: топонимика (жер, су, қала атаулары), антропонимика (адам аттары), этнонимика (ру, ел, халық аттары), зоонимика (хайуандар аттары), гидронимия (теңіз, өзен, су, көл атаулары) т.б.

Ономастикалық зерттеулердің түркі тілдері үшін, тіл тарихы мен тарихи этнография үшін, демек, ұлт тарихы үшін мәні аса зор. Өйткені, ономастикалық материалдар бойында ұлт тарихына қатысты тілдің ежелден келе жатқан морфемалары, лексикалық қабаттары, грамматикалық формалары мен синтаксистік құрылымдары, демек, солардың бойынан аңғарылатын халықтың таным-түсінігі, әдет-ғұрыптары мен ырымдары, т.б. жайттары толық байқалады.

Қазіргі түркі ономастикалық кеңістігі инновациялық қоғамдық, психологиялық, тарихи мінезімен сипатталады: геосаяси және тілдік жағдай өзгерді, сондықтан да жалқы есім деп неси және қалай атау керектігі туралы көзқарас та өзгерді. Бұл жалқы есімнің жаңа концепциясының пайда болуына түрткі болды. Осыған байланысты түркі әлеміндегі қазіргі ономастикалық кеңістікті кешенді зерттеудің қажеттілігі туды.

Грек мәдениетінің алтын қазынасы мен ұлт мақтанышына айналған «Одиссея» поэмасында ұлы Гомердің «Адамдар арасында ешкім де есімсіз болмайды» деген сөзі тарихта алтын

бұл ғылым саласында сілкініс пайда болғанын атап өтеді. Бұл бұрынғы кеңестік ғылым жүйесінде болатын.

Өткен ғасырдың 1980–1990 жылдарында түркі халықтарының антропонимиясын зерттеу шын мәнінде қолға алына бастады, түркі ономастикасы бойынша халықаралық ғылыми-теориялық конференциялар (Фрунзе, Баку, Гулистан, Алматы, т.б.) өте бастады.

Ресей ономастикасы мен ТМД елдері бойынша көркем әдебиет пен фольклордағы онимдік қолданыстарды, яғни поэтонимдердің сан алуан қырына арналған, терең де жүйелі зерттелген көптеген ғалымдардың еңбектерін (И.И.Алиев, В.А.Аникин, С.В.Веселовский, В.И.Болотов, Н.М.Ведерникова, Ф.Г.Гарифова, А.Г.Гафуров, Ю.А.Карпенко, Т.Н.Кондратьева, К.Конкобаев, Э.Б.Магазаник, Е.М.Мелетинский, В.Н.Михалков, В.А.Никонов, Л.И.Ройзензон, Г.Ф.Саттаров, А.В.Суперанская, В.Е.Сталтмане, В.И.Супрун, Т.В.Топорова, Ю.Федосюк, О.И.Фонякова, Л.М.Щетинин, т.б.) атауға болады.

Соңғы жылдары түркі ономастикалық кеңістігін зерттеу барлық түркітілдес өңірлерде: Қазақстан, Әзірбайжан, Қырғызстан, Түрікменстан, Татарстан, Башқұртстан, Таулы Алтай, Тува, Хакасия, Чувашия, Якутияда кеңінен дамыды. Түркі ономастикасы бойынша Кеңес дәуірінде 50-ге жуық кітаптар мен монографиялар, 40-тан астам сөздіктер, көптеген ғылыми және ғылыми-теориялық мақалалар, соның ішінде «Ономостикон» атты журнал шығарылды. Бірнеше топонимикалық және антропонимдік бірнеше кандидаттық диссертациялармен қорғалған.

Антропонимдік зерттеулердің басы XX ғ. басталған. Мысалы, Қазанда 1905 жылы жарық көрген В.К.Магницкийдің «Чувашские языческие имена» кітабында, академик К.Мусаевтың көрсетуінше, 10587 ер адамның аты берілген. Өзбек ономастикасы бойынша Э.Э.Бегметов, Р.А.Ибрагимова, З.А.Шугурова, А.М.Бушуй, С.И.Ройзензон қарастырды. Башқұрт антропонимиясын зерттеуші Г.М.Гарипов ономастикалық деректерді тарихи көздер деп санайды.

Әлемдегі түркітілдес ұлттар мен ұлыстар Түркия, Қазақстан, Өзбекстан, Әзірбайжан, Түрікменстан, Қырғызстан, Солтүстік Кипр Түркия сияқты 7 тәуелсіз мемлекетпен қатар, Қытайда, Ресейде Тува Автономиялық Республикасы, Татарстан, Башқұртстан, Алтай Автономиялық Республикасы, Қарашай-Балқар Автономиялық Республикасы, Астрахань, Орынбор, Омбы облыстары, Чувашия, Якутия (Саха), Хакасияда, Украина құрамындағы Қырым Автономиялық Республикасы, Өзбекстан

Қазір мүлде басқа этностар мен мемлекеттер өмір сүріпті. Түркі халықтары – Еуразияның сайын даласының автохтонды тұрғындары. Түркі өркениеті өз іргетасында бой көтерді, нығайды, өркендеді. Өркениетке киіз үйді, үзенгіні, шалбарды, етікті енгізді.

Түркі халықтарының, өркениеті, бүгінгі ұстанып отырған салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, бай есімдер тарихы – ұрпақтан ұрпаққа беріліп келе жатқан мұра, алтын қазына. Батыста – Қаратыңіз, Азау, Теріскей Қап, төменгі Еділ, Түскей Орал, Каспий маңы алқаптарында, шығыста – Тұран, Алтай, Саян, Байқал, Қиыр Шығыс өңірлерінде халық даналығындағы аңыз бен ақиқаттай боп жеткен мифтік бейнелер, тарихи тұлғалар, ел аузындағы есімдерде біртұтас халық тарихы, психологиясы, географиясы, этнографиясы, мәдениеті жағыр.

Алып Азия мен еңселі Еуропа сынды канаттас қос құрлықты қатар жайлап, Солтүстік Мұзды мұхиттан Сахара шөліне, Қиыр Шығыстан Жерорта теңізіне дейінгі миллиондаған шақырымдық ұлан-ғайыр атырапты алып жатыр. Түркі жұрты ұзын-ыргасы 50-дің маңайындағы ұлт пен ұлыстың басын біріктіретін түркі халықтары жер жүзінің 20-дан астам мемлекетінің шеңберіне бөлініп орналасып, жаһан тұрғындарының 40-тан бір бөлігін құрайды.

Жаһандану дәуірінде түркі тілдерін сақтау және оны дамыту өзекті мәселелердің біріне айналды. Себебі, қазіргі заман талабы халықаралық ағылшын тілін меңгеруге ұмтылуда.

Қазіргі түркітанудың жетістіктері мен жаңа бағыттары әрбір түркі халықтарының өзіндік рухани тәжірибесіне сәйкес маңызды міндеттер мен қызмет атқаратын тарихи-тілдік деректерді зерттеуге жана талаптар қойып отыр.

Түркі әлемі: түркілік мәдениет, түркілік дүниетаным, түркілік философия, т.б. әлемдік түркітанушылық ой-түйінін зерделеп, түркі халықтарының ұлттық дүниетанымына негіздей отырып, өзіндік ерекшеліктері мен ортақ ұқсастықтарын ұғыну, әлемдік кеңістікте түркі тілдерінің қазіргі жетістіктерін салыстырып зерттеу және «кенестік түркітану мектебі» дәстүрін жалғастырып келе жатқан отандық және ТМД елдеріндегі түркітану зерттеулері негізге алынды. Тарихи дереккөздердегі, эпостық жырлар мен фольклордағы, фразеологиялық, паремиялогиялық жүйедегі тілдік-ономастикалық деректердің ұлт санасындағы ізін анықтау мәселесі – қазіргі тіл біліміндегі антропоцентристік бағыттағы зерттеулердің негізгі арқауы.

Тіл қызметінің ерекше бір саласы – ономастика. Жалқы есімдердің жинақтық атауын лингвистикада ономастика, оны зерттейтін ғылым ономастиология деп аталады. Ономастика (гр. «*ονομα*» – есім, ат) – ат қою өнері, яғни барлық атауларды зерттейтін ғылым саласы: кез келген жанды-жансыз зат не құбылыстардың аталуын зерттейді. Тіл білімінде қалыптасқан дәстүр бойынша ономаст ғалымдар жалқы есімдер тобын – антропоним, космоном, зооним, топоним, этнонимдер, фитоним, т.б. онимдер тобына бөліп қарастырады. Осы разрядтар ішінде антропонимика – түркі тіл білімінде жан-жақты зерттеліп, ғылыми негізі қаланған ономастиканың күрделі бір саласына айналды: кісі аттары, әке аты (patronym), фамилиялар, лақап аттар, бүркеншік аттар (псевдоним).

Демокрит, Диомед, Платон, Хрисипп, т.б.) ат пен атаулардың ақиқаттығы мен қажеттігін түсінді, олардың талпыныстары мен ізденістері кейінгі ономастикалық пәннің негізін құрады. Ежелгі Грек философтарының ерекше сөз еткендері – атаудың табиғаты, зат пен оның атауы арасында қандай байланыс болатыны жөніндегі мәселелер.

Есімдер мен атаулар қарапайым адамдардан бастап кәсіби зерттеушілердің назарын ертеден аудартап келеді. Шығыстың кеменгер ойшылы Конфуций осыдан 2000 жыл бұрын Қытай билеушілеріне: «Егер атаулар дұрыс болмаса, сөздердің негізі болмайды. Сөздердің негізі болмаған жағдайда іс те жүрмейді және халық та не істерін білмейді» деген екен.

Ономастика тек қана лингвистикалық компоненттермен шектеліп қалған жағдайда, оны жеке ғылым ретінде бөлудің қажеттігі тумас еді. Бұл мәселенің айрықша маң берер тұсы – лингвистикамен қатар әдебиет, тарих, география, этнография, әлеуметтану сияқты зерттеліп отырған объектінің тарихи, мәдени, тіпті экономикалық тұрғыдан да қажет материалдар беретінін ескерсек, оны ерекше ғылым саласы демеске лажымыз жоқ. Осылайша, өз тәуелсіздігін, дербестігін сақтай отырып, таза ғылымдар қатарына қосылады да, тарихшылар, географтар, археологтар үшін қосымша қолданбалы ғылым ретінде қала береді. Бүгінде жалқы есімдер әртүрлі ғылым өкілдерінің де (лингвистер, географтар, тарихшылар, этнографтар, психологтар және әдебиеттанушылар) зерттеу нысанына айналды.

Алайда, кез келген ат немесе атау (адамдар, жан-жануар, өсімдік, жұлдыздар, көше, қала, кент, тау-тас, өзен-көл, кітап немесе коммерциялық компания) тіл заңдарына сәйкес құрылғандықтан, белгілі бір заңдарға сәйкес өмір сүретіндіктен және коммуникативті болғандықтан лингвистер еншісіне тиесілі.

Тарих көкжиегіне көз жіберсек, ономастика ғұламалар назарын ерте аударған. Орта ғасырда, түркітілдес халықтардың әдебиет пен мәдениет, білім мен ғылымының шарықтау шағында Әл-Фараби (X ғ.), Әл-Бируни (X–XI ғ.), Дулати (X ғ.), Бабыр (XI ғ.), кейінгі ғасырдағы В.В.Радлов, Н.Потанин, Ш.Уәлиханов, А.Е.Алекторов, А.Н.Самойлович, В.В.Бартольд, Н.В.Катанов, А.Левшин, С.М.Тянь-Шанский, т.б. көптеген ғалымдардың еңбектерінен ономастикалық құнды деректер табуға болады.

Түркі ономастикасы бойынша алғашқы еңбектер қатарына Махмұд Қашғаридың «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегін атауға болады.

XX ғасырдың 30-жылдары ономастика ғылым ретінде дәрежеге ие болды: 1930 жылы Альбер Дозаның нұсқауы бойынша әр елде жыл сайын екі рет өтетін I Халықаралық ономастикалық конгресі Францияда шақырылды. Антропонимия – адам есімдерін арнайы зерттейтін ғылым ретінде Альбер Дозаның басшылығымен Халықаралық ономастардың I конгресінде (Париж, 1938) тұңғыш рет ресми танылды, ал 1949 жылы Бельгияда ЮНЕСКО шеңберінде «Онома» журналын шығару қолға алынды.

Белгілі орыс ономасы В.А.Никонов «Имя и общество» деп аталатын кітабында 1940–1950 жылдары ономастикалық зерттеудің тоқырауға ұшырағанын: жазушы Л.В. Успенскийдің жалқы есімдер туралы этюдтері ғана ономастика ғылымын серпілткенін, мұз көшкінінің бұзылғанын, сөйтіп, 60-жылдары ғана

Әзірбайжан, Кавказ, Баянөлгей аймағында тұрады.

Сондай-ақ, Иран, Ирак, Болгария, Польша, Литва сияқты т.б. мемлекеттерде де тұрып жатқан түркілер мол.

Аймақтық ономастика – жергілікті белгілі территорияның негізделген ономастикалық зерттеулердің бағыттары – осы территория, аймақ атауларының белгілерін тілдік-географиялық тұрғыдан зерттеп, топонимикалық жүйелердің регионалды ерекшеліктерін анықтау, айқындау. Аймақтық ономастикалық зерттеу түрлі онимдік ареалдарды анықтау үшін деректер бере

Алтай – Жібек жолының ең бұрынғы торабы және түріктер шаңырақ көтерген мекені. Неміс ғалымы К.Климкейт Алтайда мәдениет пен өркениетті ежелгі ескерткіштер санатына қоса Алтай ежелден «өркеніет бесігі» Еуразия құрлығында көптеген түркі халықтарының атамекені болып санала. Табиғатынан ғажайып өлке Еуразияның географиялық кіндігі болып табылады. Дәл осы жерде көне түркі жазбасы пайда болды. Біздің ата-бабаларымыздың өткен тарихынан сыр шерте көптеген құнды тарихи ескерткіштер осы жерлерден табылды.

Алтай – ақ бас шыңды асқар тау Алтай баурайларын ер замандардан мекен етіп келе жатқан түріктілдес тайпалардың ұғымдағы жиынтық атауы. Алтайлықтар тарихи-этнографиялық антропологиялық, тілдік ерекшеліктері бойынша солтүстік және оңтүстік болып екіге бөлінеді. Солтүстік топқа тубалар (Биезі өзенінің жоғарғы ағысының сол жағалауында және Теле көлінің солтүстік батыс жағында), чалкандар немесе лебеді-қулар (Биезі өзенінің бассейнінде), құмандылар (Бийдің өр ағысына кіреді). Кейбір зерттеушілер Кемер облысының Кондома, Мрасу, Томь өзендерінің басталар тұстарында жасайтын цюрлар да осы топқа жатқызады. Ендігі бір ғалымдар оларды бөлек ұлт деп есептейді.

Ұлттың дінгеі саналатын негізгі тобының өкілдері өздері алтай немесе алтай-кижи /алтай кісісі/ алтай адамы деп атады. Оларды орыс халқы «алтаец», көршілес тывалықтар (туы алтай немесе делег /теле/ телеуіт деп атады. Ресей отаршылар кезінде «алтай қалмақтары», «тау қалмақтары», «жағал қалмақтары», «бий қалмақтары», «ақ қалмақтар» деп, ертеде казактар оларды «құба қалмақтар» деп атаған.

Ал терістіктегі тобына орыстар «кара татарлар» дейтін адар таққан. Алтай халқы өзіне жапсырылған осынау жал атаулардан Кеңес өкіметі жылдарында да онай құтыла салы жоқ. 1922 жылы алтайлықтар тұрған мекен «Ойрат автономия облысы» деген ат алып, Ресей Федерациясының құрамына елде, ондағы негізгі халыққа «ойрат», яки «қалмақ» деген мүлде бөтен нәсілдің есімі жапсырылып, сол атау заң жүзінде бекітіліп берілген.

Әділеттілік 1948 жылы ғана қалпына келтірілді: бұл тапалар бірлестігі «алтай» деген атты еншілеп, олар тұратын аймақ «Таулы Алтай Автономиялы облысы» болып өзгертілді.

Түркі тарихын жазған Л.Гумилев төленгіттердің асулар қиын, биік жоталарға қоныстануы алтайдың басқа тайпаларының өзіндік ерекшеліктерінің кейбір түрлерін сақтап қалулары ықпал еткенін: солтүстік төленгіттер өздерін «телелер» дейтін онтүстіктегілердің Чуя (Шуй) өзенінің бойын жайлағандықтан шуй-кижи / шуй кісісі деп атайтынын жазады. Алтайлардың тарихи-этнографиялық құрамын әлі де зерттейтін тұстары бар

## ОРТАҚ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

Солтүстік алтайлықтар Саян-Алтай жеріндегі ежелгі түрік тайпаларының угро-фин, самодий және палеазия элементтерімен ұзақ уақыттар бойы қоян-қолтық араласулары нәтижесінде ерекшеленіп шыққан ұлыс болып табылады.

Алтайлықтар шаманизм мен бурханизмді (бұтқа табынушылық) дәстүрлі дін деп санайды. Бірақ осыдан екі жарым ғасырдай уақыт бұрын Алтай аймағын Ресей империясы жаулап алғаннан бастап жергілікті халықты жаппай шоқындырып, христиан дінін зорлықпен қабылдаттыру жүзеге асырылған. Қазір алтайлықтардың ресми діні православие болғанымен, олар ата-бабаларының көзіндей іспеттес ежелгі наным-сенімдерінен бір-жола бас тартып кете қойған жоқ.

Ғалымдар Алтай баурайындағы осы алтай, тыва, хакас, тофа, туфа, шор, шұлым, карагас, бараба тілдерін кейде ортақ бір атаумен «алтай тілдері» деп те атайды. Қыздардың есімдері: *Жылдыс – жұлдыз, Тоорчык – бұлбұл, Карлагаш – қарлығаш, Кызылгат – қарақат, Кузук – жаңғақ, Чейне – пион, Алтын, Мёнюн – күміс, Торко – торқа жібек, Чачак – шашақ, Кумуш – барқыт, Чиме – кескіндеме, әшекей, Кумаш – мылжың, Инекчи – сиыршы (табыншы), Ёләнчи – дәрілік шөп жинаушы, Талканчы – талқан жасаушы т.б.*

Алтайлық антропонимдер орыс есімдерін ассимиляцияға түсірген: *Темекей (Тимофей), Элескей (Алексей), Паслей (Василий), Еканат (Игнат), Дьелене (Елена), Мукулаш (Николаша), Бануш (Ванюша), Игнас (Игнатий), Маткей (Матвей) т.б.*

**ЭТНОНИМИКА** (грек. *ethnos* – халық, тайпа, опута – ат, есім) – ономастиканың этнонимдердің шығуы мен таралуын, қолданылуын және құрылымын зерттейтін саласы. Этнонимдер – тарихи лексиканың ерекше түрі, құрылым бірлестіктердің (ұлттар мен халықтардың, тайпалар мен тайпалық одақтардың, рулардың) аттары. Этнонимдер құрылымы мен жүйесіне қарай макроэтноним және микроэтноним болып екіге бөлінеді.

Макроэтнонимдер – ірі этностар мен этникалық одақтарды (орыстар, арабтар, қытайлар, үндістер, т.б.), микроэтнонимдер – кішігірім рулар мен тайпа, ата атауларды (пешенегтер, балталы, бағаналы, ашамайлы, тама, баба, жәнібек, таз, т.б.) зерттейді. Этнографтар мен тарихшылар этнонимдердің шығуын, пайда болуын, тарихи кезеңдері мен таралу шегін зерттесе, тіл мамандары олардың тілдік табиғатын, этимологиясын зерттейді.

Этнонимдер зерттеушілерге этно және глутогенезді қалпына келтіру құралы ретінде ғана емес, белгілі бір тілдің сөздік бөлігі

Халық, тайпалық одақ, тайпа, ру деген терминдер бұл күнде әдеби тілде берік қалыптасып кетті.

Қазақ пен ноғайдың, қырғыз бен қарақалпақтың, башқұрттың ру-тайпаларының байланысы туралы Шоқан Уәлихановтың пікірі былайша берілген: «Өзбектерде маңғыттар (қарақалпақ) пен қырғыздар болғанын, ал қыпшақтардың өзбек, қазақ, қырғыз, ноғай, найман, керейттер арасында барын көрсеткен. Қыпшақтар өзбектер мен қырғыздар, ноғай, наймандар арасында бар» [Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. 1961], – деп жазды.

Кейбір түркі халықтары өзінің атасын, шыққан тегін құстан таратады. Мәселен, қырғыздың Жағалмай руы – тотемдік атау, ұсақ жыртқыштар тұқымына жататын құс аты. Бұл қырғыздарда тек ру аты емес, ол қырғыздардың оң қанатын құрайтын үлкен ұлыс. Бұғы мен сары бағыш таңбасының да аты екен. Жағалбайлы руының да мағынасы осы құс атымен байланысты болуы ықтимал.

Кейбір түркі халықтарында бүркіт, қарға деген ру аттарының барын көреміз. Мәселен, шорларда қарға, якут пен туваларда хускун деген рулардың болғаны хақ. Осымен байланысты болса керек, зерттеушілердің кейбірі керей /керейт тайпасын қарға сөзімен байланыстырғысы келеді. Бірақ та керей атауы «Керулен деген өзен жағасын мекендеушілер» деген мағынаны білдіретінін ескергеніміз жөн.

«Түрік» атауының өте көне кезеңдерден тамыр тартатынын айтып жүр. Оны алғаш рет Көктүріктер ресми түрде өз мемлекетінің аты етіп алған екен. Ал османлы (Анадолы) түріктері бұл этнонимді Кемал Мұстафа Ататүріктің 1923 жылғы төңкерісінен кейін ғана өздеріне төл атау ретінде заңды түрде бекітіріп алған еді. Осының өзі-ақ бір кездері Саян-Алтай тауларының баурайынан шыққан осынау атаудың қалған барлық түркі халықтарына бірдей дәрежеде ортақ та тең ұғым екенін көрсетеді. Сонау өткен ғасырдың жиырмасыншы жылдарының басында қазақтың қаз тұрған Алаш Орда үкіметі гимнінің: «Арғы атам – Ер Түрік, Біз – Қазақ еліміз» деп басталуы да тектен-тек емес болатын.

Қазақ этнонимдерінің негізгі көзі – қазақ антропонимдері. Бұрын ру, тайпа аттарынан жер-су (өзен, тау, бұлақ) аттары қойылып келсе, қазір бұл кездеспейтін құбылыс. Этнонимдердің кісі есіміне негіз болу заңдылығы – түркі тілдерінде кездесетін құбылыс. Мысалы, Арғынбай, Адай, Найманбай (Әсет Найманбаев т.б.), Қоныратбай (Ә.Қоныратбаев т.б.), Алшынбай, Жап-

Қырғыздардың ата-бабасы Енисейдің жоғарғы бөлігі Оңтүстік Сібірді мекен еткен. Түркітілдес тайпалардың дәуірлеп тұрған кезеңінде қырғыздар Алтай, Ертіс, Тува және шығыс Саян аумағын қамтыған қырғыз қағанатын құрды. Моңғол империясының қысымынан кейін Алтай қырғыздары Тянь-Шаньнан көшуге мәжбүр болды. Қырғыздардың әлемдік аренадағы ең басты бренді миллионнан астам жолдан тұратын «Манас» эпостық жыры әлемдегі ең ұзақ туынды ретінде Гиннес рекордтар кітабына енген. «Манас» қырғыз халқының мәдениетін, философиясын, дәстүрі мен тарихын, топонимикалық, этногенетикалық тарихи атауларды толық қамтуымен ерекше туынды болып саналады.

Халықтың атымен аталатын мемлекет «политоним» терминімен анықталады: моғолдар – Моғолстан мемлекетінің халқы, ноғайлар – Ноғай Ордасының халқы, яғни бұл этносыяси ұғым Тарихи-этнографиялық әдебиетте тарихи-этнографиялық өңірде құрылған мемлекеттің тұрғындарын этносыяси қауымдастық деп атайды.

Түрколог ғалым Р.Бердібайдың «Байқалдан Балқан дейін» атты еңбегінде алтайлар құрамында қазақ, өзбек, ноғай қарақалпақ, қырғыз халықтарында бүгінде ұшырасатын қыпшақ найман, жетісары, далмат, көбек, жүз, меркіт, төленгіт, тасқақ, мерет, ұранғай, ошы, тоңжан, төлеуіт, еркіт, күзен, қомдош, орғоншы, төлес, баят, алмат, тодош, кергіл, үйліп, чапты, сағал, ара сынды рулар мен сүйектер бар екендігін жазады. Қазақтар мұндағы қыпшақ, найман, төленгіт, төлеуіт атауларының бар екендігі рас.

Сонымен қатар, төлеуіт (телеуіт), төлес (теле, телес) этнонимдері біздегі Кіші жүз құрамындағы жетіру бірлестігінде «телеу» атауымен жүргендігі де белгілі. Бұған қоса Алтайдың Моңғолиямен шектесер жеріндегі Қосағаш ауылында қазақтардың бір шоғыр боп Алтай жұртымен аралас-құралас тұратындығы мәлім. Сол қандастарымыздың салт-санасы, ата дәстүрі, өнер өрісі өзімізбен тамырлас.

Қарақалпақ халқының этникалық атауы «Қарақалпақ» атауы қара мен қалпақ сөздерінің бірігуінен туған. Рашид ад-Диннің дерегі бойынша, моңғол шапқыншылығы кезінде қарақалпақтар «Kavm-i külah-i siyah» (қара қалпақты халық) деген атаумен танылған. Ерте орта ғасырларда қара бөрікті (Karaborkli) тайпасы Арал теңізі маңында печенег (бажанак) деген атпен өмір сүрген. Ғылыми әдебиеттерде қарабөрікті, қарақалпақ және қарақұлахан деген этноним бір мағынада қолданылған. Ал орыс жылнамаларында черные клобуки, чёрный колпак, ал араб дереккөздерінде karabörkklі атауларымен кездеседі. Бүгінгі қарақалпақ этнонимімен танылшып отырған халық, тарихи деректерде, осы атаумен алғаш рет XVI ғасырдың соңында (1578

орыс тілінде родословная, ал ата-баба – предки қырылып келеді. Ғалым С.Нұрханов родословная терминін рунама, ал этногенез терминін ататек деп қолданып жүр. Географиялық әдебиеттерде, сонғы кездерде, ру, тайпа, халық, ұлтардың жиынтық атауы ретінде этнос деген терминді көбірек қолданып жүр. Этногенез мәселесінің тереңірек зерттеле беруіне ғыланысты жаңа терминдер туа бермек.

Бұрыннан келе жатқан Үйсінтау, Арғанаты, Меркі, Қыпшақ, Қарей, Қонырат сияқты жер-су аттары этнотопоним деп аталады.

Этнонимдердің арасында политоним, соционим, экзоэтнонимдер болып бөлінеді.

Сувар – этноним. Бұлғарлар – политоним (мемлекеттің атымен аталатын атауды политоним дейміз). Экзоним жергілікті тұрғындар немесе адамдар, соның ішінде ресми деңгейде қолданылмайтын, бірақ олармен сыртқы қауымдастықтармен қолданылатын топоним немесе этнонима болып табылады. Буаштар – соционим және экзоэтноним болып саналады. Шауаш (буаш атауы Сувар деген сөзден шыққан. Шауаш тілінің ең бағы ерекшелігі сол – басқа түркі тілдеріндегі сөз соңындағы з, ш, с дыбыстары р дыбысына айналады. Мысалы, оғұз – оғұр, з – гур, сондықтан «шауаш» (чуваш) деген сөзді сауар (сувар) деп оқуға болады. Ал Сувар тайпасы – сол замандағы ғұндардың бірігілі тайпаларының бірі. «Шұбар» деп аталатын ру-тайпалар қазақ руларының құрамында баршылық. Тарихшылар «Субар» (буаш) сөзін көне түркілердің Суб-Йер / Су-Жер деген сөзімен ғыланыстырады.

Түркі атауы алғаш рет Орхон-Енисей, ежелгі ұйғыр, маңхей т.б. жазба ескерткіштерінен белгілі. XIX ғасырдың екінші жартысынан кейінгі ғылыми әдебиеттерде «түрік» сөзі кең қолданылады, Түрік (Осман) империясында жасаушыларға да, ұлпы түркі халықтарына да қатысты айтылып келді. Сонымен қатар, түркі тілінің жалпы атауы «түркі-татар», «түрік-татар» сөздері деп бөлінді. Атаудың ғылыми-шығыстану әдебиетінде қолданылмай келтіріліп, барлық түркі халықтарының тілдерін «түркі тілдері» деп, осман түркілерінің тілін ғана «түрік тілі» деп атауы 1930-40 жылдың ішінде ғана жүзеге асырылды. Ғалым Қажыбек 2007 жылы халықаралық «Қазақ тілінің тарихы: алтын дәуірі – прототүрік кезеңі – көнетүрік ескерткіштері» атты ғылыми басқосуда түркі мен түрік атауына байланысты мынадай сөздіктеме берді: «Түрік термині бүгінгі қолданыстағы türk ~ türük ~ türki ~ türki // тюрк ~ тюрк ~ турк ~ турк // түрік ~ түркі // türkisch ~ turkic ~ türke ~ türkisch ~ turs т.б. атауларымыз, олар ғылыми тұрғыдан алғанда, әбден шатасып кеткенге ұқсайды. Түркістан, Қытай, Түркия, Қырғызстан, Ресей, Әзірбайжан халықтары қазақ қаламдастарының ұсынысын қолдап, бұдан былай «түрік» және «түркі» («түрекий» мен «тюркский») дегенді, бірақ ортақ түрік терминімен беруге уағдаласты».

«Халық» термині бұрын ел, жұрт деп аталса, «тайпалық топ» – «одақ, қауым» деген терминдермен, ал «тайпа» арыс-ген терминмен аталған. Ал ру термині кейде сүйек, тек деп, ал термині бұтақ, үрім бұтақ, ұрпақ, әулет деген синонимдермен айтыла берген. Бұл синонимдер – халықтық атаулар ретінде қолданыс тілде қолданыс тауып жүргенмен, ғылыми терминдер.

Ғалымдардың зерттеу еңбектерінде қарастырылған. Сонғы жылдары қазақ этнонимдері – қазақ шежірелері жеке-жеке кітап болып жарық көруде.

М.Қашқари «қанлы» этнонимін былай түсіндіреді: «Қанлы – қыпшақтардың үлкен бір адамының аты. Оның осы айтқанынан қанлы қыпшақтардың бір үлкен тайпасы деп түсіну керек. Қанлы сөзі М.Қашқаридың еңбегінде екі рет кездеседі. Екінші жерде автор «қанлы ауыр жүк артылған екі доңғалақты арба» деп түсіндіреді.

Қанлы жөніндегі тарихи дерек көрнекті түрколог А.Кононов зерттеген «Түрікмен шежіресі» аты нұсқасында да кездеседі. Мұнда оғыз қаған жұржұттерге көрші тұрған татарларға шабуыл жасайды және жеңіске жетеді. Мұнда да бір шебер кісі арба жасайды. Ол арба жүргенде, «қаңқ» деп дыбыс шығарады. Оған дейін арбаның өзі де, аты да болмаған еді. Сондықтан арбаны «қаңқ», ал оны жасаған адамды «қанлы» деп атады. Барлық қанлы деп аталатын ел осы кісіден тарайды, деп ескерткіште беріледі. Қазақ мәтелінде сақталған «Кәделі елде қанлы бар», «Қанлыдан хан сайла» немесе «Қанлы тұрғанда басқа хан болмайды» деген ежелден сақталып қалған қанатты сөздердің астарында да ежелгі мифтік-эпостық дәстүрден қалған реликт ұғым «қаңғ» > «қанлы» деп аталған (оны «қанлы» этнонимімен шатастырмаған жөн) «патшалық әулет атауы» жатыр. Оның ежелгілігі сондай, белгілі тарихи уақыттағы «қанлы» атты ру ешқашан да билікке ие тұқым ретінде құқығы болып көрмеген, сондықтан да әлгі сөйлемді тым ежелгі замандарға жіберуге болады. Біз әңгімелеп отырған Шенгел әулиенің де, Санғыл бидің де тұрпатының астарында «қанлы» бейнесі жатыр деп тұспалдауға толық негіз бар.

Міне, шамамен, ең бері дегенде б.з.д. I мыңжылдықтың бірінші жартысы мен орта тұсындағы дей – түріктердің әртүрлі тайпалық бірлестіктерінің көсемдері, билеуші әулеттері өздерін әлдебір ежелгі «Ұлы Қаңғ» немес Қоңг елінің немесе әулетінің, патшасының тікелей ұрпағы деп есептеген сынайлы.

Б.з.д. IV–III ғасырларда пайда болған «қоңғ» (хунну), «қоңыр» (хуньюй), «қаңғар» (қангюй) мемлекеттерінің билеуші әулеті өздерін осындай «мифтік Қаңғ» сөзінен шығарған, өрбіткен деп шамалауға болады. Кейін б.з. алғашқы ғасырларында-ақ «қаңғ» сөзі өзінің мифтік сипатынан айырылып, «билеуші көсем» дегенді білдіретін терминге – «хан» мен «қағанға» айналған.

Башқұрт халқының атауы да бөріге табынудан шыққан: башқыр / башқорт деген атау бас бөрі, арлан бөрі, көкжал бөрі деген ұғымды білдіреді.

«Татар» есімді этноним түрік және моңғол рулары арасында VI–IX ғасырлардан мәлім. Алтын Орда мемлекетін орнатқан моңғолдар құрамында да түркітілдес татарлар болғаны белгілі. XII–XIV ғасырларда осы үлкен бірлестіктің қыпшақ тілді басым көпшілігінің ішінде де «татар» атауы ерекше орынды иеленді. Алғашқыда бұл атау Алтын Орданың билеуші топтарына тән болып келеді де, хандықтар жойылғаннан кейін жалпы қарапайым бұқара да осылайша атала бастайды. Бұл терминнің орнығуына орыстардың Алтын Орда халқын татарлар деп атағаны да себепкер. Сонымен бұл есім бірте-бірте тілдері, дәстүрі жақын көптеген түрік жұрттарына ортақ болып қалыптасады.

шығыстанушы Дассон «Моңғолдар тарихы» деген еңбегінде Рашид ад-Диннің «Жылнамалар жинағын» талдай отырып, орыс жылнамаларында черные клобуки деген атпен белгілі болған халықтың қарақалпақ екендігін анықтайды. Н.И.Березин де «Нашествие Батыя» деген еңбегінде осындай қорытындыға келеді.

Кейбір ғылыми әдебиеттерде қарақалпақтардың төркіні печенегтерден, қыпшақтардан ізделді. Мысалы, мажар түркітанушысы А.Вамбери мен Н.Аристов печенег деп білсе, ағылшын тарихшысы Ховорос печенегтердің тікелей ұрпағы ноғайлар деп, қарақалпақтардың қыпшақтардан тарауы мүмкін деген болжам жасайды.

Құмық тілінің табиғаты жайлы көзқарастар екі бағытта өрбиді, бірінші бағыттағы зерттеушілер XIII ғасырға дейін-ақ қалыптасқан қыпшақ тілі ретінде таныса, екінші топтың пікірі моңғол шапқыншылығынан кейін қыпшақтық сипаты басымдыққа ие болды дегенге саяды. Құмық этнонимін IX ғасырдың екінші жартысында қалыптасқан түркілік тайпалық одақ – Қимақ бірлестігінің негізгі халқының атауы «қимақ» этнонимінен таратушы пікірлер белгілі болғанымен, «құмық» этнонимінің шығу тегі, құмық халқының этногенезі, даму кезеңдері жеткілікті дәрежеде зерттелмеген.

Түркітанушы академик Ә.Қайдар «Қыпшақ тілдеріне тән белгіні сақтаған құмық тілінен кавказ тілдерінің де ықпалы байқалады» дейді.

Ғағауыздар – қырым татарларына жақын, көк оғыздардан шыққан түркітілдес халық. Олардың шығу тегі түрліше айтылады: түріктенген христиандар, христиандар түркі-балқарлар деп аталады. 2012 жылы ЮНЕСКО ғағауыз тілін жоғалып бара жатқан тілдер қатарына қосты. Түркияда Селжук теориясы кең таралған, оған сәйкес Оңтүстік Ресей даласының түркітілдес кумандары (половцы) бірге Оғыз мемлекетін құрған, кейін XIII ғасырда Добруджаға көшкен Минасан түркітерінің ұрпақтары деп санайды. Қоныс аударғанға дейін ғағауыздар Балқан Ресейге (Бессарабия) екі топ: «хасыл Ғағауыз және «болгар Ғағауыздар» тұрды. XIII ғасырда олардың ұрпақтары христиан дінін қабылдады. Ғағауыздардың бір бөлігі 1912–1914 жылдары Қазақстанға көшті. Ұжымдастыру жылдарында Ғағауыз тобы өзбекстанда қоныстанды, 1994 жылғы желтоқсанда Молдовадағы Ғағауыз Автономиясы құрылды. Ғағауыздардың негізін құраған түркітілдес көшпенділер (оғыздар, печенегтер, далалықтар) болды. XIII ғасырда олардың ұрпақтары христиан дінін қабылдады.

Түркі этнонимдері түр-түс атауымен де кездеседі. Зерттеушілер солтүстік бағытына – қара түс, оңтүстік – ақ түс, шығыста – көк түс, батыста – сары, қызыл түс тән деп есептейді. Профессор И.Г.Добродомов осы этнонимдік түр-түс кодын символдық тұрғыдан қарастырады: тарихта Ақ Орда, Көк Орда, Алтын Орда болған, сары ұйғырлар, қарақалпақ, қазақ этнонимдері құрамында түр-түстің кездесуі осының айғағы.

Г.Г. КОРТАБАЕВА,  
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Шығыстану факультеті  
Түркской кафедрасының доценті